

Анна-Мария Тотоманова, Татяна Славова (София, България)

НОВА ГРАМАТИКА НА СТАРОБЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Граматика на старобългарския език. Под редакцията на чл.-кор. проф. д-р. Ив. Дуриданов. Редакционна колегия: ст. и. с. I ст. Е. Дограмаджиева, проф. к. ф. и. А. Минчева. Авторски колектив: Ив. Буюклиев, Вл. Георгиев, А. Давидов, Ив. Добрев, Е. Дограмаджиева, Ив. Дуриданов, Р. Златанова, [Св. Иванчев], П. Илчев, А. Минчева, Д. Мирчева. Изд. на БАН. С., 1991. 605 с.

Академичната „Граматика на старобългарския език“ съвсем естествено започва с уводна част, в която са разгледани въпроси, свързани с възникването на старобългарския книжовен език и на старобългарската писменост. В нея накратко е очертано мястото и значението на този език в историята на славянските и неславянските народи, които са го възприели като свой литературен език, както и значението на тази най-ранна писмена фиксация на славянско наречие за славистиката и индоевропеистиката. Особено място е отделено на делото на светите братя Кирил и Методий и на неговото продължение и разцвета му в средновековна България. Увлекателно и с професионална вещина са написани разделите за Кирило-Методиевите преводи (§25—27, П. Илчев) и за старобългарската графика, нейния произход и връзките ѝ с други графични системи от Средиземноморския ареал (§28—42, П. Илчев). Много полезна информация съдържат разделите, посветени на старобългарските писмени паметници (§44—48, Ив. Добрев), както и разделът „Ръководства за изучаване на старобългарския език. Граматики, текстове, речници“ (§58—69, П. Илчев), където е направен подробен преглед и оценка на съществуващите до момента помагала по старобългарски език. Но тази уводна част се отличава с известна нецеленасоченост и своеобразен еkleктизъм и създава у изкушения читател чувство за недоизказаност или просто подминаване на някои основни за старобългаристиката въпроси.

Най-напред учудващо е, че в тази уводна част никъде не се дава точно определение за това, що е то старобългарският език. Ако читателят се опита да си отговори на този въпрос, ще намери следното твърдение: „Старобългарският език е най-рано засвидетелствуваният славянски език — първите му писмени паметници са създадени през IX век и са запазени от X—XI век“ (с. 19), и оттук разбираме, че всъщност това е езикът на старобългарските писмени паметници. А кои писмени паметници са старобългарски и защо са старобългарски, не е казано. Макар и косвено, отговор на този въпрос може да се намери в раздела „Старобългарският език като книжовен и народен в ареален аспект“ (§55—57, Ив. Дуриданов), където са набелязани някои от най-съществени езикови признаци, които позволяват езикът на писмените паметници от X—XI в., писани с глаголица и кирилица, да бъде определен именно като български език. За съжаление не това е целта на този раздел, с който завършва уводната част на Граматиката и който е откъснат и от раздела, в който се третира проблемът за названието на Кирило-Методиевия език. А според нас най-същественият недостатък на този раздел (§4, Св. Иванчев) е именно липсата на аргументация за правилността на названието старобългарски език и предимствата му пред останалите употребявани в науката термини — *старославянски* и *староцърковнославянски*. Същевременно авторите на Граматиката казват, че „старобългарският език е най-ранният етап от развоа на българския книжовен език“ (с. 19), едно твърдение, с което е трудно да се съгласим, защото и след XI в., където условно минава границата между старобългарски и среднобългарски, продължава да действуват старобългарската книжовна норма, старобългарският книжовен модел. Малкото отстъпления от този модел са съсредоточени само в графиката на писмените паметници (това става под влиянието на такива все-

обхватни и съществени фонетични промени, каквито са развоят на еровете и на носовите гласни), но почти не засяга морфологичния, синтактичния и лексикалния строеж на книжовния език. Нещо повече, Евтимиевото дело, което увенчава залеза на Второто българско царство, по същество възкресява и налага като норма именно такива старобългарски книжовни синтактични, морфологични, а и графични модели, които нямат вече опора в говоримия език на епохата и затова употребата им в книжнината е твърде разколебана. Именно тогава се измислят и нови правила за употребата на „погубените букви“, както Константин Костенечки нарича знаците за еровете, носовите, ъ и ѓ в обширния си граматически и философски трактат. Така че именно старобългарската книжовна норма господства в нашата книжнина почти до края на XV в., а и после продължава да оказва влияние вече при изграждането на новобългарския книжовен език посредством по-късните си превъплъщения — сръбската ресавска редакция и църковнославянския език. Наистина старобългарският език е писмен език, но писмен съвсем не е тъждествено на книжовен, защото този писмен език съчетава черти от народните говори и чисто книжовни модели, съзнателно въвеждани и култивирани и след края на епохата, която наричаме старобългарска. Това означава, че старобългарският език е, от една страна, най-ранният етап от развоя на българския език, а от друга, че терминът *старобългарски книжовен език* е много по-широк от термина *старобългарски език*.

От недостатъчно ясно проведеното разграничаване на тези два термина произтичат и други недостатъци на настоящата Граматика, представени главно в заключителната част в разделите за старобългарската книжовна норма, старобългарската лексика и функционалните сфери на старобългарския книжовен език (§633—647, А. Минчева). Защото именно там би трябвало да се каже, че онова, което е запазено от старобългарския период като лексика, е само нищожна част от старобългарското словно богатство и че старобългарската книжовна норма функционира и се доразвива през среднобългарската епоха. Безспорно цитираните статистически данни са точни и много полезни, но те не са представителни за старобългарския език именно в неговата книжовна функция и обхващат само периода от X—XI в. Струва ни се също така, че и мястото на разделите за редакциите на старобългарския език също е в тази заключителна част, а не в уводната, където са поместени сега. Първо, защото едва след като е описана структурата на старобългарския език, могат да се осветлят осо-

беностите на отделните редакции и, второ, защото чрез тях се разпространява именно старобългарската книжовна норма, която благодарение на църковнославянския език съществува и в наши дни. Именно защото авторите на Граматиката проявяват склонност да отъждествят старобългарския книжовен език със старобългарския език от X—XI в., разделите, посветени на редакциите на този език и разпространението му сред други славянски и неславянски народи, също страдат от съществени непълноти, доколкото в тях не се прави разлика между по-ранните и по-късните етапи от развитието на тези редакции и не се отделя внимание на значението им за българската история и книжнина. А би било редно да се спомене за безюсовия среднобългарски правопис, за огнищата на ресавизма във вече поробената от турците България, за църковнославянското влияние при строителството на *новобългарския книжовен език*.

Със същата нецеленасоченост и неизбистреност на концепцията се отличава и частта „Фонетика“. Най-напред не е ясно това фонетика на старобългарския език ли е, или на праславянския, защото акцентът пада върху праславянските явления — палатализацията, йотацията. Особено място е отделено на отварянето на сричката, на произхода на старобългарските гласни и съгласни, а синхронното описание на старобългарските фонетични явления е изнесено в заключителния раздел (§648—669, Ив. Дуриданов), където бегло и неточно се описват промените с еровете гласни, началото на деназализацията, а за такава съществено явление като редуцираните и ъ и ѓ се споменава мимоходом, и то в параграф, озаглавен „Сандхи-явления“. Но дори и при разглеждането на праславянските процеси авторите не съумяват да намерят верния подход, като изведат на преден план онези исторически от гледна точка на старобългарския език процеси, които определят неговия фонетичен облик и в които са заложени и причините за по-нататъшния му развой. Наистина в §70—74 (П. Илчев) са набелязани някои от основните праславянски тенденции, по-нататък, вероятно за да се избегнат повторенията и поради недостатъчната координация между отделните автори, едноименни явления попадат в различни параграфи, което разводнява изложението и пречи да се очертаят в пълнота и хронологически последователно водещите праславянски процеси. Така например на ливидната метатеза е посветен специален раздел, а монофтонгизацията на дифтонгите и промените с дифтонгоидите, които завършват на носова съгласна, както и на праславянските *br, *bl, *br, *bl влизат в раздела за произхода на старобългарските

гласни (§82—95, Ив. Дуриданов). По същите причини и разделът „Опростяване на групи съгласни“ (§152—170, П. Илчев), който също е пряко свързан с отварянето на сричката и нейната структура, е отишъл в края на фонетиката и в него не се прави особена връзка с предходните параграфи, които засягат същия кръг проблеми. Впрочем именно в този раздел е и най-доброто синхронно описание на старобългарски фонетични явления. Тук ще се въздържим от конкретни бележки по тълкуването на отделни праславянски фонетични явления, но все пак смятаме, че авторите на такъв представителен труд като академичната старобългарска граматика не би трябвало да отхвърлят с лека ръка вече съществуващи и дори утвърдени в науката мнения. Дори и да не са съгласни с тях, съставителите на Граматиката би трябвало, ако не да ги оборят, то поне да не ги премълчават. Така например известно е, че като противодействие на тенденцията към палаталност още в праславянски започва да се проявява стремеж предните гласни да станат задни след палаталните съгласни. Това е една тенденция, която остава трайни следи в развоя на всички славянски езици и с която могат да бъдат обяснени такива праславянски и старобългарски явления като прехода на **ъ** в **а** и на **ь** в **ъ** след стари палатали, произхода и развоя на гласните **ю** и **ѣ**, получени от ***ei** и ***jan**, и т. н. (Впрочем всичко това заедно с подробна библиография може да се намери в книгата на Б. Велчева „Праславянски и старобългарски фонологически изменения“ (С., 1980), която, макар и излязла години преди съставянето на тази Граматика, дори не фигурира в библиографията.) Вместо това преходът на **ъ** в **а** и на **ь** в **ъ** след стари палатали се обяснява със затвърдяването им (§649, Ив. Дуриданов, от заключителната част). Тук е мястото и да изкажем своето недоумение, защо фонетичните раздели са изкуствено разкъсани в началото и в края на Граматиката. По този начин се създава представа за старобългарския език като за нещо закончено, неизменно и несъществуващо в чист вид. Това се задълбочава и от обстоятелството, че на синхронното описание на старобългарската фонетика е отделено съвсем незначително място. А в една такава граматика, която има претенцията да опише старобългарския език и като книжовен, би трябвало да присъствуват и раздели, посветени на старобългарските правописни системи и на фонетичните процеси, които стоят зад тях. И според нас това е най-същественният недостатък на частта „Фонетика“. Още повече, че в другите две части „Морфология“ и „Синтаксис“ описанието е съсредоточено

върху старобългарските, а не върху праславянските процеси.

Частта, посветена на старобългарската морфология, съвсем естествено започва с преглед на склоненията при съществителните имена, към които ще си позволим да отправим следните конкретни несъгласия и препоръки. Смятаме за неубедително отделянето в самостоятелни склонения на стари праславянски ***-i**-основи при имената от ж. р. (§196—200, Вл. Георгиев), на стари **-l**-основи при имената от м. р. (§206, Вл. Георгиев), както и на стари **-jān-l -telj-l -ārj**-основи при имената от м. р. (тип **ГРАЖДАНЕ, ДЪЛАТЕЛЕ, МЪТАРЕ**) (§207, Вл. Георгиев), които по същество са хетероклитики. Много подробно е представен произходът на падежните окончания, като някои от обясненията са доста оригинални, но не винаги удовлетворителни от гледна точка на индоевропейската и праславянската фонетика. Ще споменем само тези, чийто произход в най-голяма степен може да бъде оспорен — при стари ***-o**-основи за имената от м. и ср. р.: окончанието **-ъ** за им. и вин. п. ед. ч., окончанието **-ѹ** за дат. п. ед. ч., окончанието **-ъи** за вин. и тв. п. мн. ч. (всички дотук посочени окончания се тълкуват като пренесени от стари ***-i**-основи), окончанието **-и** за им. п. мн. ч. м. р., което според автора е засто от стари ***-jo**-основи; с резерви може да се приеме и извеждането на окончанието **-ови** за дат. п. ед. ч. при стари ***-i**-основи, както и окончанието **-ъи** за род. п. ед. ч. и за им. вин. п. мн. ч. при имената от ж. р. стари ***-a**-основи, за което се твърди, че „по звуковите закони на праславянски не. **-āis** не може да даде стбълг. (и праслав.) **ъи**“ (§191—195, Вл. Георгиев), и за пореден път окончанието се разглежда като механично пренесено от стари ***-i**-основи; вж. съответно и окончанието **-иа** за род. п. ед. ч. при стари ***-ja**-основи (с. 154). Неубедително е и извеждането на окончанието **-и** за им. п. ед. ч. м. р. стари ***-l**-основи (тип **КАМЪИ**) от балтославянско **-iūs** (§202—205, Вл. Георгиев). Не може да се приеме и тезата, че в окончанията **-омъ**, **-омъи** и **-оухъ** съответно за тв. п. ед. ч., дат. п. мн. ч. и мест. п. мн. ч. при стари ***-i**-основи гласната **o** освен под влиянието на стари ***-o**-основи се е появила „и като рашно „изясняване“ на **ъ** в **o**“ (§182—186, Вл. Георгиев), тъй като споменатите окончания се срещат също и в Савината книга и Супрасълския сборник, където липсва подобен преход. Същото важи и за окончанията **-емъ**, **-емъи** и **-еухъ** съответно за тв. п. ед. ч., дат. п. мн. ч. и мест. п. мн. ч. при имената от стари ***-i**-основи (§196—200, Вл. Георгиев), в които глас-

вата € не може да се дължи на вокализация на силец Ъ в € но вече споменатата причина. Несъмнено привезданите понятия паралели със среднобългарски и новобългарски падежни форми при съществителните споматат за осмислянето от страна на по-широката читателска аудитория на съответните старобългарски форми, но в някои от случаите наследниците на старобългарските форми в съвременния български език са неправомерно изведени, срв. стбълг. *коне* (вин. п. мн. ч. м. р., стара **-jo*-основа) > *коне* (§178—181, Вл. Георгиев), а се знае, че днешната форма за мн. ч. при имената от м. р. (*коне*, *книже*, *краде*, *царе* и *лъже*) е получена под въздействието на стари **-i*-основи върху стари **-jo*-основи във формата за им. п. мн. ч. (тип *мъжък*) и последвалото съкращаване на *-ък* в *-е*. Добре би било, ако падежните именни форми със съответните фонетични и морфологични варианти (за всички склонителни типове) бяха представени на фона на конкретните старобългарски ламетници. Като правило към всяко старобългарско склонение се посочват не само съществителните, но и всички имена (прилагателни, числителни, причастия), които следват съответното склонение. В няколко случая обаче това правило не се спазва докрай. Например към склонението на стари **-ja*-основи се числят освен споменатите (§191—195, Вл. Георгиев) морфологични категории още и простите форми на прилагателните от ж. р. с мека съгласна пред окончанието, формите на първо минало деятелно причастие, както и съществителните от м. р. с прабългарската наставка *-ини*; склонението на стари **-i*-основи следват и числителните от 5 до 9 включително, а склонението на стари **-et*-основи — и числителното *четъре*, *-н* в мн. ч. Недокрай изяснени остават някои тенденции в разволя на именното склонение — например тенденцията при някои консонантни основи в им. п. ед. ч. да се налага винителната форма с цел да се избегне съкратената именителна форма. Липсват и някои задължителни фонетични обяснения при старите именни основи — например фонетичният развой на тематичната гласна *ī в краесловие (>*ы*) и пред вокал (*ī*>*ы*). Частта, посветена на склонението при съществителните имена, завършва с обобщаващи страници върху разволя на старобългарските склонителни типове — отмиране на непродуктивните и „обособяване на малък брой (обикновено три) главни именни типове върху основата на старите *-o*-, *-a*- и *-i*-основи, но с пресплетени елементи и от някои непродуктивни типове“ (§220—229, Ив. Дуриданов). Смятаме, че разглеждането на въпроса за прегрупирането на

склоненията би спечелило повече, ако още по-категорично беше изведена ролята на граматичния род в този процес, улеснена, разбира се, от фонетичните съвпадения на окончанията в им. и вин. п. ед. ч. — не само при взаимодействието между *-o*- и *-i*-основи (както това е посочено на с. 172—173), но и при взаимодействието на *-jo*- и *-i*-основи м. р., на консонантните и *-i*-основи м. р. и на *-rs*- и *-o*-основи ср. р. Разделът за словообразуването на съществителните имена (§230—258, А. Давидов) рисува пясстрата картина на най-продуктивните старобългарски суфикси, към които бихме добавили още някои пропуски, като разширения вариант на суфикс *-r-*: *-tr-* (*квтръ*), разширените варианти на суфикс *-l-*: *-sl-* (*уисла*, *исан*) и *-ъль* (*пчуль*) и др. Би било добре при разглеждането на сложните съществителни да се обърне внимание на влиянието на гръцките модели — известно е, че в някои случаи старобългарските *composita* следват буквално гръцките образци, в други моделът е по-свободен, а има и случаи, в които старобългарският превод семантично не отговаря на гръцките сложни имена. От друга страна, интересно би било да се направят наблюдения върху онези старобългарски *composita*, които са предпочитани от отделни книжовници (може би и създадени от тях) и характерни само за техния съчинение.

Струва ни се, че разделът, озаглавен „Склонение на прилагателните имена“ (§263—291, А. Давидов, Ив. Дуриданов, Ив. Буюклиев), се нуждае от известно вътрешно реструктуриране — например представянето на несклоняемите прилагателни би трябвало да предшества представянето на степените за сравнение, а материалът за сегашното деятелно причастие и първото минало деятелно причастие да се изнесе в самостоятелен раздел заедно с останалите три вида причастия (които изобщо липсват в настоящата Граматика!). За всички специалисти е ясно, че съществуват основанията системата на старобългарските причастия да се разглежда в нейната цялост, а го след запознаване със старобългарския глагол. С големи резерви приемаме фонетичното обяснение за произхода на съгласната *ш* в суфикса *-j-ш-* при кратките форми на сравнителната степен на прилагателните (§268—277, А. Давидов) и смятаме, че най-малкото би трябвало да присъства и още едно мнение за произхода на *ш* < *-j-ъs-j* от следходната *j*, което обяснение е поубедително от гледна точка на праславянската фонетика (подобен е произходът на

съгласната ш в суфикса -ш- за образуване на първото минало деятелно причастие). Хубаво е, че всички отклонения в парадигмата на компаративните форми на прилагателните са посочени по паметници и за по-голямата част от тези отклонения или дублетни форми е направен опит те да бъдат изтъкнати в светлината на основните граматични тенденции в старобългарския книжовен език. За да бъде спазен докрай този принцип, би трябвало допълнително разяснение да получат и срещашите се вече като именителни форми за ед. ч. м. и ср. р. стари винителни от типа **вѣшнѣмъ, вѣшнѣцѣ** (наред с **вѣшнѣи**, респ. **вѣшѣ**), които форми се подчиняват на тенденцията за морфологично изравняване на основата във всички падежи. От известно допълване се нуждае твърдението, че „малка група прилагателни в старобългарски нямат форми за положителна степен“ (с. 200) — става въпрос за формите **болѣи, вѣщѣи, горѣи, лѣчѣи, оуѣи, соудѣи и ѣнѣи**, които всъщност имат форми за положителна степен, но от друг корен.

В доста конспективен вид е дадена граматическата характеристика на двете деятелни причастия — сегашно и първо минало. Не се проследява произходът на формите при сегашното деятелно причастие; образуването на тези форми от атематичните глаголи, както и образуването на формите за първото минало деятелно причастие от глаголи с редуване на коренната гласна в инфинитивната и сегашната основа; наличие са и някои по-несъществени пропуски (например срещашото се окончание -ни наред с -ен за им. п. мн. ч. м. р. в сложното склонение), както и тълкуване на някои по-специфични окончания (например това в им. п. ед. ч. м. р. на сегашното деятелно причастие, отбелязвано със специална буква за носова гласна или пък окончанията във всички падежни форми на първото минало деятелно причастие при глаголите от IV спряжение на -нѣ). Читателят сравнително трудно добива представа за някои основни развойни тенденции в парадигмата на сегашното и първото минало деятелно причастие — от една страна, преодоляването на нетипичното за старобългарската именна система съвпадение на формите за м. и ср. р. в им. п. ед. ч. и съответно различаването им от винителните форми, а от друга страна, преодоляването на съкратените именителни форми за м. и ср. р. чрез употребата на съответните винителни форми. Последното, както вече отбелязахме, е характерно и за някои консонантни основи при съществителните и явно говори за обща именна тенденция, която за съжаление е останала встрани от

вниманието на съставителите на академичната старобългарска граматика, и може би причината за това недоглеждане (както и за някои други подобни) вероятно се крие във факта, че всяка граматическа категория е представена от различни автор и при този подход винаги съществува риск да не се отчете общото в развой на отделните граматически категории.

Написаният с вещна раздел за местоименната система (§320—353, А. Давидов, Ив. Дуриданов) в старобългарски следва класическия модел на излагане на граматическия материал — склонение, особености и отклонения от морфологичните правила, произход на местоименните основи и надежните флексии, употреба и място в изречението, разпространение в старобългарските ръкописи. Ще отбележим известни пропуски в представянето — например не би било излишно в статията за личните местоимения не само да се констатира, но и да се обяснят формите за им. и вин. п. дв. ч., различни за 1 л., но еднакви за 2 л. (с. 228); уместно би било още по-отчетливо да се очертае употребата на анафоричното местоимение не само в служба на третолично (с. 234), но и като притежателно пак за 3 л., а също и като основа за образуване на относителното местоимение; от допълнителни разяснения се нуждаят и дублетните форми за дат. и мест. п. на въпросителното местоимение за предмети **уесомѣ, уесомѣу, уесомѣ, уесомѣ**, но и **уемѣ, уемѣ** (явно при **уес-**, **уес-** старото родително окончание е започнало да се схваща като част от основата на косвените падежи); към посочените думи с местоименна флексия (с. 251) бихме добавили и тези като **толѣкъ, сеѣлѣкъ, колѣкъ, ѣлѣкъ**.

Грамматическият материал за старобългарските числителни (§354—356, Ив. Буюклиев) е поднесен ясно и стегнато в съпоставка с индоевропейската система на числителните имена. Може би малко по-подробно би трябвало да се фиксират правилата за склонение и съгласуване със следващото име на бройните числителни с разпоредни съставки (единици, десетници, стотици), както и по-отчетливо да се открие правилото, според което бройните числителни от 1 до 4 се съгласуват по род, число и падеж със следващото име, докато числителните от 5 до 10 изискват род. п. мн. ч. Липсва информация за събирателните (**дѣвоѣ, троѣ, четверо** и т. п.) и дробните (**полѣ, четвъртъ, десѣтина**) числителни, както и за лексемата **несѣвъѣда**, която наред с **тъма** се използва за означаване на голямо количество.

С професионализъм е анализирана старобългарската темпорална система (§367

—434, Ив. Добрев, А. Давидов). Може би в самото начало на този раздел не би бил излишен един по-цялостен и компактен поглед върху дея на фона на индоевропейската и праславянската глаголна система. Класификацията на старобългарските глаголи според инфинитивната и сегашната им основа е направена изключително изчерпателно, с позоваване на множество примери, които дори в някои случаи понатажеват в изложението. Всяко глаголно време се разглежда и с оглед на произхода на формите му, както и на особеностите и отклоненията от етимологично правилните форми съобразно старобългарските паметници. Ще посочим и някои пропуски — например окончателното **-мъ** (наред с **-мъ**) за сег. вр. I л. мн. ч. би могло да се получи не само под влияние на личното местоимение за I л. мн. ч. **мы** (с. 285), но и да бъде резултат от фонетичен развой (пред формата **н** за вин. п. ед. ч. м. р. на анафоричното местоимение); презентните форми на атематичните глаголи съдържат някои фонетични процеси, предизвикани от тенденцията към възходяща звучност, които би трябвало да бъдат коментирани; при аориста можеше по-подробно да се засегне праславянският фонетичен преход на **s > h**; не става съвсем ясно защо формите на простия аорист се изместват от формите на т. нар. „втори сигматичен аорист“ (с. 292), както и защо започват да се образуват имперфектни форми от сегашната глаголна основа (с. 297); от допълнителни разяснения относно произхода се нуждаат императивните форми за ед. ч. на атематичните глаголи (с. 311).

Системата на старобългарските наречия е анализирана от гледна точка на тяхната семантика и начин на образувание и онагледена със значителен брой примери от старите книжовни паметници. Картината на местоименните наречия (§437, П. Илчев) би могла да се допълни още и с отрицателните и неопределителните наречия от типа **никъде(же)**, **никогда(же)**, **никъде** и т. н., както и да се обособят наречия, образувани от стари глаголни основи (освен посочените именни и местоименни), от типа на **тъкълъ** и **мимо**; ще добавим и някои единични пропуски — към наречията за време — **югда**, а към наречията за начин — **ниако**; може би за някои *adverbia* не биха били излишни и допълнителни коментари — например за фонетични дублети като **тъгда**: **тѣгда**, **къгда**: **кѣгда** или **тогда**, **когда**, от които произхождат диешните форми *тогава*, *когато*.

Предлаганата класификация на съюзните средства (§442—448, Е. Дограмаджиева) в старобългарските книжовни

паметници е всеобхватна и изчерпателна и в същото време с ясните си критерии и стегнатата форма на поднасяне способствува за по-лесното възприемане на иначе доста сложната съюзна система в старобългарски.

Разделът, посветен на старобългарската морфология, завършва с кратък преглед на предлозите и частниците (§449—452, П. Илчев), употребявани в старите ръкописи. Дадена е характеристика на т. нар. „първични и вторични предлози“, които в някои случаи биха могли да бъдат представени освен с основните си и най-често срещани значения и с някои други, по-особени, макар и по-рядко срещани, например значението „срещу“ на предлога **до**, значението за определяне на цена на предлога **на** с мест. п. (**на мѣнозѣ**), значението на предлога **по** с вин. п. след глаголите **дръжати са**, **ати са** за придържане към нещо, значението на предлога **по** с мест. п. „правя нещо в полза на някого“, значението на предлога **при** с мест. п. „в присъствие на“. Към вторичните предлози бихме споменали още и **внѣтърѣ**, **въ** . . . мѣсто, изискващи род. п.

Частта върху старобългарския синтаксис започва с характеристика на простото изречение (§453—566, Р. Златанова) и неговите видове от гледна точка на: а) целта на изказването; б) емоционалната реакция на говорещия; в) отношението на говорещия към обективната действителност; г) граматичната структура (едносъставни и двусъставни). Направените синтактични наблюдения и изводи (както и по-нататъшните наблюдения върху синтаксиса на сложното изречение) попълват една явна празнота от най-старата история на българския синтаксис.

С отчитане на резултатите от най-значимите старобългаристични изследвания по синтаксис, но пречупени през призмата на собственото научно мнение, е написан разделът за второстепенните части на изречението (§445—447, Е. Дограмаджиева) — определение (съгласувано и несъгласувано), допълнение (пряко и косвено), обстоятелствено пояснение, които части са разглеждани както с оглед на праславянски, така и с оглед на балканската езикова среда. Струва ни се, че мястото на подраздела „Употреба на времена и наклонения в изречението“ (§537—539, А. Минчева), който несъмнено съдържа ценни и интересни факти и изводи, не е сполучливо избрано в цялостното структуриране на предлаганата академична граматика, тъй като до голяма степен дублира целта на раздела за глаголните времена в морфологията дял. Освен двете най-често срещани се синтактични констук-

ции Dativus absolutus и Dativus cum infinitivo (§540—544, А. Минчева) биха могли да се визират и някои други, разбира се, не толкова популярни старобългарски конструкции, например Accusativus cum infinitivo, наподобяваща т. нар. „двоен вин. п.“, или Accusativus cum participio (така както е посочена Genitivus absolutus, с. 451). Ще отбележим някои пропуснати безпредложни падежни употреби в раздела „Значение и употреба на старобългарските падежи без предлози“ (§545—566, А. Минчева): род. п. след междуметия (най-често о); дат. п. след глаголи със значение „уподобявам, оценявам“ (оуподобѣти, съценѣти), след възклицания и в някои изрази — хебраизми; тв. п. след прилагателни като **длъжьнь**, **двоольнь**, както и след някои глаголи, като **стыдѣти са**, **срамѣти са** или като **вѣануати са**, **хвалѣти са**.

Високо трябва да бъде оценен разделът, в който се анализира старобългарското сложно изречение — съчинено (§572—580, Е. Дограмаджиева) и съставно (§581—612, Е. Дограмаджиева). Авторката убедително мотивира своите констатации (плод на подчертано лични научни наблюдения) с конкретен и достатъчен по обем материал от старобългарските паметници. Изложението е стройно и ясно, поднесено изключително добросъвестно и предоставящо добра възможност читателят да придобие доста цялостна представа за старобългарския синтаксис и в частност за старобългарското сложно изречение. Проследяват се не само видовете сложни изречения със съответните съюзни средства, но и показателните корелативни елементи в главното изречение. Интересно би било да се направи опит за осмисляне на богатия синтактичен материал и от диалектоложка и хронологична гледна точка (ако, разбира се, материалът позволява това). Последните страници от раздела за старобългарския синтаксис проследяват гръцкото въздействие върху старобългарската синтактична структура и отгук — синтактичните гърцизми в старобългарския книжовен език.

Грамматиката завършва със заключителна част „Развой на старобългарския език от IX—XI век“ (§648—686, Ив. Дуриданов), в която влиза един опит за синхронно описание на някои старобългарски фонетични процеси, засегнати са някои особености на старобългарската книжовна норма (по-горе споменахме за недостатъците в тези два раздела). Накрая идват разделите „Морфологичен развой на старобългарския език“ и „Поява на балканизми“ (§670—686, Ив. Дуриданов), върху които ще се спрем специално, защото в този си вид те нямат място в една академична граматика. Твърденията в тях са доста пресиленни като цяло и често пъти се основават върху неправилно тълкуване на старобългарските факти. Ще се ограничим само с няколко примера:

в §676, т. 2, примерите с местен падеж след предлози **въ** и **на** при глаголи за движение се тълкуват като наченки на аналитизъм. Всъщност явлението е широко представено в старобългарски и добре описано от Херодес (в библиографията цитиран като Геродес 1963), който убедително доказва, че още в старобългарски появата на винителен или местен падеж след тези глаголи е зависела от логическото ударение — с местен падеж се е набягало върху резултата от движението, а с винителен падеж — върху самото движение като процес. Същото се наблюдава и след предлозите, които се употребяват с винителен и с творителен падеж. В §674, където се говори за изместването на родителния притежателен падеж от дателния, примерите Супр. 22.19 и Мар. Йоан. 19:2 със симпатичен дателен, от който се е развил прилепливият дателен падеж, би трябвало да се отделят и т. н.

Позволихме си да отправим множество препоръки към авторския колектив на „Грамматика на старобългарския език“, тъй като нейното издаване отговаря на една въпиеща нужда от съставянето на такава граматика именно от българските учени филолози. Дълго време очаквахме нейната поява и сме убедени, че изискванията към подобен научен труд трябва да бъдат най-високи. Ще ни се да явяваме, че предложеният труд ще спечели повече, ако авторите се съгласят да вземат предвид отправените несъгласия, ако се отстранят неточностите и непоследователностите и ако допълнително се осветлят известни непълноти и спорни места. Желателно е в някои случаи да се вземе критическо становище по някои вече остарели схващания. Прави впечатление, че цитираната и използвана литература носи дата докъм 1984 г., т. е. „отлежаването“ по издателства и печатници не е позволило да се включат в научно обръщение резултатите от най-новите старобългаристични изследвания. Би могло да се помисли за уеднаквяване структурата на отделните граматически статии (в тях например в различна степен са застъпени, а някъде дори и липсват някои основни компоненти на изложението, като произход на формите, разпространение по паметници и др.), както и за уеднаквяване на термините, използвани от отделните автори за едни и същи фонетични процеси. Всъщност всички тези недостатъци са отстранявани и се дължат до голяма степен на обстоятелството, че „Грамматика на старобългарския език“ е колективен труд, в който авторите осъществяват един неизбистрен и в известно отношение неадекватен на поставената амбициозна задача замисъл. Едно внимателно преработване на Грамматиката би увеличило следите от липсата на координация между отделните автори. В едно бъдещо второ издание (а такава трябва да има, тъй като първото вече е изчерпано) би трябвало да се отдели специално място и на проблемите на старобългарската лексикология.